

**Fatih Mehmet Yılmaz, *Hadislerin Tespitinde Tâbiînin Rolü:*
*“Resulullah’tan (sav.) Duydun mu?” Rivayetleri***

(Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 319 sayfa, ISBN: 9786256902206

Mustafa Tatlı

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı,
Kütahya, Türkiye

<http://orcid.org/0000-0001-7573-2896> | mustafa.tatli@dpu.edu.tr | <https://ror.org/03jtrja12>

Öz

Soru-cevap yöntemi, öteden beri ilim öğrenme vasıtaları arasındaki yerini korumuştur. Tâbiîler, genel anlamda sahâbeden soru-cevap yöntemiyle çok sayıda hadis öğrenmiştir. Bunun yanında tâbiîler, hadis nakletmelerinin ardından sahâbeye çeşitli sebeplerle “Resulullah’tan duydun mu?” sorularını yönelmiştir. Bu soruların özel olarak incelenmesiyle hem hadislerin tespiti hem de tâbiînin hadis rivayetindeki etkisi ortaya koyulmuştur. Sözü edilen konu, yakın tarihte Fatih Mehmet Yılmaz tarafından *Hadislerin Tespitinde Tâbiînin Rolü: “Resulullah’tan (sav.) Duydun mu?”* isimli çalışmada ele alınmıştır. Bu yazının konusu, Yılmaz’ın ilgili çalışmasıdır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Sahâbe, Tâbiîn, Soru, Tespit.

Atıf Bilgisi

Tatlı, Mustafa. “Fatih Mehmet Yılmaz, *Hadislerin Tespitinde Tâbiînin Rolü: “Resulullah’tan (sav.) Duydun mu?” Rivayetleri* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 319 sayfa, ISBN: 9786256902206”. *Uludağ İlahiyat Dergisi* 32/2 (Aralık 2023), 381-398. <https://doi.org/10.51447/uluid.1407384>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Type	Kitap İncelemesi Book Review
Geliş Tarihi Date of Submission	20 Aralık 2023 20 December 2023
Kabul Tarihi Date of Acceptance	21 Aralık 2023 21 December 2023
Yayın Tarihi Date of Publication	22 Aralık 2023 22 Aralık 2023
Yayın Sezonu Pub Date Season	Aralık December
DOI	https://doi.org/10.51447/uluid.1407384
Değerlendirme Peer-Review	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editörler Kurulu Üyesi - Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki İç Hakem - Çift Taraflı Körleme Single anonymized Atternal (Editor board member) Single anonymized - Two Atternal (Editor board member)
Etik Beyan Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited
Benzerlik Taraması Plagiarism Checks	Yapıldı - iThenticate Yes - iThenticate
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0
Etik Bildirim Complaints	ilahiyatdergisi@uludag.edu.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluid

Fatih Mehmet Yılmaz, *Hadislerin Tespitinde Tâbiînin Rolü: “Resulullah’tan (sav.) Duydun mu?” Rivayetleri*
(Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023), 319 sayfa, ISBN: 9786256902206

Mustafa Tatlı

Assist. Prof. Dr., Kutahya Dumlupınar University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith,
Kütahya, Türkiye

<http://orcid.org/0000-0001-7573-2896> | mustafa.tatli@dpu.edu.tr | <https://ror.org/03jtrja12>

Abstract

The question-and-answer method has maintained its place among the means of acquiring knowledge for a long time. Generally, the Tâbiîn learned a large number of hadiths from the Companions through the question-and-answer method. Furthermore, the Tâbiîn would ask the Companions, “Did you hear it from the Messenger of Allah?” for various reasons after transmitting the hadiths. Through the specific analysis of these questions, both the determination of hadiths and the influence of the Tâbiîn on hadith narration have been revealed. Recently, Fatih Mehmet Yılmaz has analyzed the aforementioned subject in his book titled *Hadislerin Tespitinde Tâbiînin Rolü: “Resulullah’tan (sav.) Duydun mu?”* (The Role of the Tâbiîn in the Detection of Hadiths: “Did You Hear it from the Messenger of Allah?”) This article discusses Yılmaz’s related work.

Keywords

Hadith, Şahâbah, Tâbiîn, Question, Detection.

Citation

Tatlı, Mustafa. “Fatih Mehmet Yılmaz, *Hadislerin Tespitinde Tâbiînin Rolü: “Resulullah’tan (sav.) Duydun mu?” Rivayetleri*” (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023), 319 sayfa, ISBN: 9786256902206”. *Uludağ İlahiyat Dergisi* 32/2 (December 2023), 381-398. <https://doi.org/10.51447/uluid.1407384>

Sahâbîler, Hz. Peygamber’e yakınlıkları sebebiyle geçmişten günümüze farklı düzeylerde çalışmalara konu olmuşlardır. Sahâbîlerin yetiştirdiği nesil olan tâbîiler hakkındaki çalışmalar da giderek artış göstermektedir. Özellikle falan tâbiînin hadis rivayetindeki yeri veya hadisçiliği tarzında çalışmalar belli bir düzeyin üzerine çıkmıştır. Diğer taraftan son yıllarda tâbiîlerin hadis rivayetlerine etkisi, daha derinlikli ve tematik olarak çalışılmaya başlanmıştır. Fatih Mehmet Yılmaz’ın *Hadislerin Tespitinde Tâbiînin Rolü: “Resullullah’tan (sav.) Duydun mu?” Rivayetleri* isimli eseri, farklı bakış açısı ve özel bir konuyu ele alması hasebiyle dikkat çekmektedir. Yazar, giriş ve sonuç dışında eserini üç ana bölüme ayırmıştır. Giriş kısmında sahâbîlerin soru yoluyla hadisleri öğrenme yöntemlerinden ve hadisleri tespitte takip ettikleri bazı prensiplerden bahsetmiştir. Tâbiîlerin de benzer şekilde soru sorma yöntemini kullanarak sahâbîlerin ilmini tevarüs ettiklerinden, özellikle soru sorma yöntemiyle hadislerin tespitine katkı sağladıklarından söz etmiştir. Sahâbîlerin sorularının tâbiîlerinden farklılık arz ettiğini dile getiren yazar, tâbiîlerin “Resulullah’tan (sav.) duydun mu?” sorularının giderek artış gösterdiğini, soruların işitilen bilgiyi teyit etme, güven ortamının azalmasından dolayı şüpheyi giderme ve sona kalan sahâbîlerin hatıralarını öğrenme amaçlarını taşıdığını daha önce yapılan çalışmalara atıf yaparak vurgulamıştır. Diğer taraftan yazar, bu sebepler bağlamında tâbiîlerin yeni çıkan veya sünnete uygun görmedikleri hususlarda bu tarz sorularla, sahâbîlerin hadisleri bağlamları ile aktarmalarına ve dolayısıyla hadislerin tedvin edilmesine katkı sağladıkları üzerinde durmuştur. Bu yolla hadislerin kayıt altına alınmasının ise klasik usul açısından bir nevi sıhhat tespiti olduğunu belirtmiştir (s. 22). Konunun gerekliliğine dair yapılan izahlardan sonra çalışmanın konusu ve yönteminden şöyle bahsedilmiştir:

“İşte bu çalışmada Allah Resulü’nün (sav.) vefatı sonrası sahâbenin karşılaştıkları sorun ve olaylara çözüm bulmaya yönelik naklettikleri hadislerle karşılık tâbiînin ilgili rivayeti Hz. Peygamber’den duyup duymadıklarına ilişkin onlara sordukları meselelerin hangileri olduğu, böylesi bir suale neden ihtiyaç duydukları, bu soruların hangi yörede sorulduğu gibi hususlar; soranın kimliği ve bahsedilen mevzunun bağlamı dikkate alınarak irdelenip tetkik edilecektir.” (s. 25).

Çalışmanın birinci bölümünde tâbiînin sahâbeye yönelttiği “Sen, bunu Resulullah’tan (sav.) duydun mu?” sorusunu içeren ibadetlerle ilgili on bir; ikinci bölümünde siyasî ve sosyal olaylarla ilgili on beş; üçüncü bölümünde itikat, nübüvvet ve ahiretle alakalı altı toplamda otuz iki hadis/konu ele alınmıştır. Sonuçta ise bu soruların gerekçelerinin; “rivayette yer alan ifadeler ile sahâbînin meseleye yönelik değerlendirmesi arasında görülen farklılık, nebevî maksadı kavrama isteği, ahkam konusunda yaşanan tereddüt, rivayetler arasında görülen tearuz, zabt problemi, sünnete aykırı davranış sebebiyle konuya dair hadisi tespit etme gereği hissetme, Nebi’nin (sav.) fiillerinin hangi amaçla yapıldığını anlama arzusu, haberin kaynağını belirleme niyeti, gayba ilişkin rivayetin gerçekliğini ispat etme amacı, yanlış anlamaların önüne geçme isteği, itikadi, siyasi ve toplumsal sebepler, hadisin ilk defa duyulması ve rivayetin külli prensiplere aykırı görülmesi” gibi sebeplerden kaynaklandığı dile getirilmiştir (s. 288). Sonuç kısmında üzerinde durulan diğer bir husus ise soru sorulan sahâbî ve tâbiîlerin sayısı ile yaşadıkları bölgelerdir. Buna göre “yedi ayrı sahâbîye; dördü aynı kişi olmak üzere, dokuzu Basra; beşi Kufe; dördü Şam; üçü Mekke; üçü Yemen; ikisi

Medine; birisi Bahreyn ve birisi de İsfahanlı olmak üzere toplamda yirmi sekiz tâbîî tarafından soru sorulduğu” belirlenmiştir (s. 289).

Tâbîî râvilerin sahâbîlere yönelttiği bu soruların, özel olarak incelenmesi dönemin anlaşılması adına önemli katkılar sunmaktadır. Yazarın söz konusu hadisleri “İbadetler”, “Siyasi ve Sosyal Olaylar” ve “İtikat, Nübüvvet ve Ahiret” ile ilgili konu başlıkları altında ele aldığı düşünüldüğünde, hadis tespitine yönelik soruların hangi konularda yoğunluk kazandığı daha açık görülecektir. Üç temel bölümdeki alt başlıklara göre hemen her konuda sorunun sorulduğu, ancak bazı konulara daha fazla ağırlık verildiği söylenebilir. Ayrıca sonuçta yer verilen soru sorma sebeplerinin çeşitlilik arz etmesi dikkatlerden kaçmamalıdır. Diğer taraftan konu bazlı inceleme istifade alanları açmakla birlikte, soruları sorma amaçları ve çeşitleri üzerinden ele almak da başka faydalar sağlayabilir. Bu anlamda yazarın, sunduğu katkılara farklı bir bakış açısıyla bazı eklemeler yapılabilir, böylece girişte belirtilen yöntemin konuyu ele almadaki yeterliliği, amaçlara ulaşıp ulaşılmadığına yönelik bazı değerlendirmelerde bulunulabilir.

Öncelikle eserin geneline dair bazı mülahazalara yer verilebilir. Yazar, girişte niçin otuz iki soruyla yetindiğine değinmemiştir. Buna karşın belli bir kitapla sınırlamaya gidilmeden “أنت سمعت من رسول الله؟”, “سمعت هذا من رسول الله؟”, “هل سمعت من رسول الله؟” gibi lafızlarla soruların tespit edildiğini dile getirmiştir (s. 25). Dile getirilen lafızlar, bilgisayar programlarında tarandığında başka hadislerin de çıktığı görülecektir. Ayrıca “أسمعت؟”, “أسمعت النبي؟”, “هل سمع أحد منكم رسول الله؟”, “أقال النبي؟”, “أقال رسول الله؟” gibi farklı lafızlarla tarama yapmak mümkündür. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i gibi geniş bir eser tarandıktan sonra gerek zikredilen gerek kitaptan tespit edilen başka lafızlar belirlenerek daha geniş tarama yapılabilirdi. Böylece bu soruların hadis rivayetindeki yeri, tâbîînin bu sorularla hadisleri tespite katkısı daha güçlü değerlendirilebilirdi. Ayrıca girişte soru tarzlarının değiştiğinden bahsedilmekle birlikte (s. 21) ilerleyen süreçte soru sorma amaçlarında bir değişimin olup olmadığı üzerinde durulmamıştır. Söz konusu değişim ile bilgi öğrenmek için sahâbeye soru sormakla duyulan bilginin teyidi için soru sormanın farklılığı kastediliyor. Ne var ki normal sorma ile sübut için sorma doğrudan birbirleriyle ilgili değildir. Bu nedenle hicrî birinci asrın ikinci yarısında artış gösteren sübut için soru sorma örneklerinin, tâbîî dönemindeki yerine işaret edilebilirdi. Böylece sahâbe dönemindeki tepkinin hangi aşamada son bulduğu görülebilirdi. Nitekim tâbîîler bu soruları sadece sahâbîlere değil, kendi akranlarına ya da küçük tâbîîler büyük tâbîîlere de sormuştur. Çalışmanın sadece “Resulullah’tan duydun mu?” sorularına hasredilmesi sebebiyle sahâbe sonrası sorulara değinilmesi makul bir durumdur. Ancak bu durumda soruların farklılaşmasından bahsetmek zorlaştığı gibi otuz iki soru ile kitabın başlığında yer alan “tâbîînin rolü”nün anlaşılmasına yeterince katkı sağlandığını söylemek de mümkün gözükmemektedir. Sübut sorularının sürecine bakıldığında ise sahâbîler gibi büyük tâbîîlerin de kendilerine yöneltilen bu tarz sorulara tepki verdiği, hicrî birinci asırdan itibaren, tepkilerin giderek son bulduğu ve bu sorularla isnadın yerleşmeye başladığı söylenebilir.

Kitabın başlığına dair işaret edilebilecek diğer bir husus, hadislerin tespiti vurgusudur. Yazar, “sahâbeden işitilen hadislerin kayıt altına alınması klasik usul açısından bir nevi sıhhat tespiti anlamına gelmektedir.” (s. 22) diyerek sorulan soruların hadislerin tespitine katkısından bahsetmektedir. Yazar, bu tarz soruların hadislerin işitilmesine katkısı üzerinden

bir tespit vurgusu yapmaktadır. Bu durumda, “Resulullah’tan duydun mu?” sorusuna gerek kalmadan bir konu hakkında bilgi öğrenmek için sorulan sorular vasıtasıyla öğrenilen hadisler ile “Resulullah’tan duydun mu?” sorularıyla sübutu belirlenen hadisler arasında sonuç bakımından bir fark olmamaktadır. Nitekim yazar, “Resulullah’tan duydun mu?” sorularının ardından tâbîilerin, bu sorularla hadislerin kaydedilmesine vesile olduklarını dile getirmiştir. (s. 22, 227, 288). Dolayısıyla “Resulullah’tan duydun mu?” sorularında “tespit” ile kastedilen, sahâbîlerden işitilmesine rağmen hakkında şüphe edilen hadislerin sorulması olmalıdır. Nitekim sahâbîlerin kendilerine yönelik “Resulullah’tan duydun mu?” sorularına sert tepkiler vermesi bu durumla ilgilidir. Diğer türlü tanınan bir sahâbînin Hz. Peygamber’den naklettiğini söylemesi ya da bilgi için sorulan bir soruya hadis rivayet ederek cevap vermesi hadislerin güvenli olarak kaydedilmesi için yeterlidir. Ancak yazar, girişte sahâbîlere bu tarz sorular sorulmasının temel sebeplerinden birinin, ilgili dönemde güven ortamının azalmasından dolayı kalplerdeki şüpheleri izale etme olduğunu ifade etmesine (s. 22) karşın bu duruma hadisleri ele alırken temas etmemektedir. Yazar daha çok tâbîilerin yeni çıkan veya sünnete uygun görmedikleri hususlarda bu soruları sorduklarını söylemekte, böylece sahâbîlerin hadis rivayet etmelerini sağlayarak rivayetlerin tespitine vesile olmaları üzerinde durmaktadır (s. 22). Tabi burada her “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunun sübutu belirlemeye matuf olmadığı da hatırlanmalıdır. Bu durumda ise bu soru ile sahâbeden soru-cevap yöntemiyle öğrenilen hadisler arasındaki farkın da izah edilmesi gerekir. Neticede söz konusu ayırım dikkate alınmadığı için bu hadisler ağırlıklı ihtilafı çözüme, yer yer sünneti ispat etme gibi sebeplere bağlanmıştır. Mezkûr sebepler, hadislerin sübutundan ilgisiz değildir. Ancak şüphe duyulması bağlamında sübut anlayışı sorgulanmadığı için hadislerin büyük bir çoğunluğu ihtilafı çözüme bağlamına sevk edilmiştir.

“Resulullah’tan duydun mu?” sorularının, çoğu zaman mezkûr anlamda sübut manasında değerlendirilmemesinin temel sebeplerinden biri, bu soruların sadece konu bazlı ele alınmasıdır. İşaret edildiği üzere konu bazlı inceleme, ilgili hadisin konu açısından önemini belirlenmesine ve kayıt altına alınmasına vesile olmaktadır. Ancak konu bazlı inceleme, soruların sebeplerinin belirlenmesinde ek karineleri gerektirmektedir. İlk olarak soruya muhatap olan hadislerin konusu hakkındaki ayetler ve hadislere dair bilgi verildikten sonra ele alınması yöntemi üzerinde durulmalıdır. Ortalama her konu sekiz sayfada ele alınırken, sekiz sayfa içinde en fazla iki sayfa ilgili sorunun geçtiği hadise ayrılmıştır. Soruya geçmeden önce konu hakkında bilgi verilmesi yadsınan bir durum değildir. Özellikle sorulan soruyla tespiti yapılan hadisler arasındaki ilişki açık şekilde görülüyorsa, arka plan bilgisi vermek sorunun nedenini tespit etmek için son derece önemlidir. Ancak ilişkinin zayıf olduğu yerlerde ek karinelere yer verilmediğinde, tespit edilen nedenler bakış açılarına göre değişebilir. Nitekim soruyu soran tâbîinin konuya dair verilen tüm bilgileri bildiği varsayılarak hareket edilmiş, sorulan sorunun tarihinin, özellikle bazı hadislerde söz konusu çelişkilerin rivayet tarihlerinden sonra varid olduğu düşünülmüştür. Bu sebepten dolayı yazar, otuz iki hadis arasında yirmi altı soru sebebinin ihtimalli ifadelerle (muhtemelen, söylenebilir, değerlendirilebilir) neticelendirmiştir. İhtimalli ifadelerle gerek duyulmasında karine eksikliği kadar, her sorunun konu bazlı ele alınması, buna ek olarak soruyu soran tâbîinin konu hakkındaki ayet ve hadislerden oluşan arka plan bilgisine sahip olarak ihtilafı gidermek ya da konuya açıklık getirmek için soru sorduğu düşünülerek uzun açıklamalara yer verilmesi de dikkat çeker. Zira ilmî yetkinliği, tanınırlığı ve soru sorduğu hocasına yakınlığı dikkate

alınmadan hemen her tâbînin, sahâbeye yönelttiği “Resulullah’tan duydun mu?” sorularına ilgili tâbîlerin konu hakkında tüm arka plan bilgisine sahip olduğunu düşünerek yaklaşmak, on üç farklı tespit gerekçesi ile sonuçlanmıştır.

Soruların sebeplerinin ihtimalli ifadelerle yer verilmesine dönülecek olursa, bu grupta yer alan yirmi altı hadisin hepsinin aynı değerlendirilmemesi gerekir. Bu hadislerin bazılarındaki yorumlar oldukça güçlüdür. Söz gelimi ikinci bölümdeki onuncu hadiste Ebû Nadre, sahâbeden İbn Ömer ve İbn Abbâs’ın riba’l-fazlda bir beis görmediklerini iştmiş, sonra Ebû Saîd el-Hudrî’ye gelerek durumu sormuş ve böyle bir alışverişte fazlalığın riba olacağına dair merfu bir hadis iştmiştir. Aradaki ihtilaftan dolayı Ebû Saîd el-Hudrî’ye “Resulullah’tan duydun mu?” diye sormuştur (s. 206-208). Üçüncü bölümün ikinci hadisinde ise Ebû Hüreyre, İsrailoğullarından bir grubun fareye çevrildiğini, Hz. Peygamber’in süt içmeyen farelerin söz konusu kavim olabileceğine dair hadisini nakletmiştir. Hadisi işiten Ka’b el-Ahbâr ısrarla hadisi duyup duymadığını sormuştur. Yazar, Ka’b’in hem İsrailoğulları’nın kitapları ve kıssalarını bilmesi hem de nasih rivayetin Ebû Hüreyre’ye ulaşamamış olması nedeniyle Ka’b’in ısrar ettiği görüşüne gitmiştir (s. 251-52). İlk hadiste soru sebebi açıkken ikinci hadiste karinelere güçlüdür. Üçüncü bölümün dördüncü konusunda ise Ebû Hüreyre, kıyamet günü peygamberler içinde şefaathakkının Hz. Peygamber’e ait olacağına dair hadis nakletmiştir. Ka’b’in, işittiği hadise “Resulullah’tan duydun mu?” sorusu yönelterek şefaatin Hz. Peygambere ait olduğunu tespit ve tescil ettirdiği, Yahudilerin iddialarına cevap verme amacı taşıdığı dile getirilmiştir (s. 271-72). Bu çıkarım güçlü bir yorum olmakla birlikte ek karinelere ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca Ka’b’in her iki rivayette hadislerin râvileri arasında yer almadığı, bu bilgiyi aktarmaktan çok kendisi için öğrendiği de bir ihtimal olarak düşünülmelidir. “Resulullah’tan duydun mu?” soru örneklerinden biri, Sâbit el-Bünânî’nin İbn Ömer’e testi nebazine dair hadis işitip işitmediğine dair sorusudur. Yazar konu hakkındaki ihtilaflara yer verdikten sonra, İbn Ömer’den aynı konuya dair farklı iki rivayet arasındaki ihtilafı gidermek için Sâbit’in ona “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunu yöneltmiş olabileceğinden bahsetmiştir (s. 97-98). Ancak onun ihtilafı gidermekten çok, konu hakkındaki şüphesini gidermek için İbn Ömer’e ısrarla “Resulullah’tan duydun mu?” diye sorduğu anlaşılmaktadır. Zira küçük sahâbîlere yöneltilen “Resulullah’tan duydun mu?” sorusu, giderek kaybolan güven ortamından kaynaklanmaktadır. Nitekim bu sebeple sahâbîler bu sorulara tepki göstermiştir. Sâbit el-Bünânî, kendi ifadesine göre gelecek olan tepkiyi bilmesine rağmen “Resulullah’tan duydun mu?” diye sormuştur. Böylece kendi bölgesi olan testi nebzinin Irak’ta caiz sayılmasına karşın, haram olduğuna dair bilgiden emin olmak istemiştir. Bu anlamda söz konusu örnek, sübuta yönelik doğrudan bir soru olarak değerlendirilebilir. Ayrıca yeri gelmişken ihtilafı gidermeye yönelik olduğu belirtilen “Resulullah’tan duydun mu?” sorusundan sonra ihtilafın devam ettiğinin de belirtilmesi gerekir (s. 55, 70-71, 221-23). Bu durumlarda sorulan soruyla ilgili hadis tespit edilse de soru neticesinde ihtilafı olan hadisin hükmünü ortadan kaldırmayabilmektedir. İkinci bölümün on dördüncü hadisinde ise Yemen’e görevlendirilen sahâbîlerden biri, tarlasında ekinlerini sulayan Fennec isimli birine, ağaç fidanı vererek dikmesini söylemiş ve ağaç dikip onu yetiştirenin alacağı sevaba dair bir hadis nakletmiştir. Bu hadisi duyan Fennec, “Sen gerçekten bunu Resulullah’tan duydun mu?” diye sormuştur. Yazar bu sorunun, ilk defa duyulduğu için sorulduğunu, böylece bir hadisin o bölgede yayıldığını belirtmiştir (s. 233-34). Sorma sebebinin ilk defa duyulma olarak değerlendirildiği bu örnek, her ne kadar konu

başlığı altında verilse de “Resulullah’tan duydun mu?” sorularının konu yanında râviden hareketle tespitinin gerekliliğine de işaret etmektedir. Dolayısıyla tüm hadisleri konu bağlamında işlemek, soru gerekçelerini arttırdığı gibi soruların sübut kastıyla sorulup sorulmadığının takibinin yapılmamasına sebep olmuş, hemen hepsinin soru sorma amaçlarının benzer kabul edilmesi sonucunu doğurmuştur.

İkinci bölümün ikinci hadisinde, Zeyd b. Erkam’ın Muhtar es-Sekafi’nin huzuruna gelip Hz. Ali’yi savunduğu, Muhtar’a karşı hakkı söylediği belirtilmiştir. Tâbiînden Ali b. Rebîa’nın, Zeyd’in Muhtar’ın yanına giriş çıkışların birinde onunla karşılaştığı ve Hz. Peygamber’den sekaleyn hadisini işitip işitmediğini sorduğu, bu soruyla hem Zeyd’in bu davranışının kaynağını tespit etme hem de Muhtar es-Sekafi’nin davranışının sünnete aykırılığını ortaya koymayı hedeflediği düşünülmüştür (s. 139-40). Olayların bağlamına göre bu yorum yapılabilir, ancak Ali b. Rebîa’nın sorma sebebini belirlemek için ek karinelere ihtiyaç vardır. Aynı bölümün beşinci konusunda cihad ve uzletin faziletine dair hadislerin bulunduğu bir ortamda Şihâb b. Müdlîc’in çöle gittiği ve oğlunun bir adama hakaret ettiğini duyması akabinde Medine’ye geldiği, burada Ebû Hüreyre’den ilgili hadisi işitince “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunu sorduğu, Şihâb’ın olumlu cevap alması üzerine çöle yerleştiği belirtilmiştir (s. 164-65). Bu örnekte Şihâb’ın soru sormasının temel sebebi, yazarın da belirttiği gibi öğrendiği müjdeyi gerçekleştirmek istemesidir. Ancak konu hakkında verilen bilgilerden haberi olan birinden çok, ilk defa duyduğu ve kendisiyle ilgili olduğu için “Resulullah’tan duydun mu?” sorusuyla emin olmak istediği söylenebilir. Nitekim kendisi hadis rivayetiyle maruf biri değildir.

Muhtemel olarak değerlendirilen ve ek karine gereken hadisler arasında birinci bölümün beş, altı ve on birinci hadislerine de işaret edilebilir. Beşinci konuda üç gün tutulacak oruç konusunda iki farklı rivayet grubunun bulunmasının, tâbiîleri soru sormaya yönelttiği belirtilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber’in Züheyr b. Kays oğullarıyla yaptığı anlaşmaya dair elindeki yazı parçasının okunmasını isteyen bir bedevinin sahâbî olduğu anlaşılınca, Hz. Peygamber’den başka neler işittiği sorulmuştur. O da konuyla ilgili oruç hadisini aktarmıştır. Başka bir rivayette ise anlaşmayı Hz. Peygamber’den duyup duymadığı sorulunca tepki vermiştir (s. 69-70). Burada duyma sorusunun oruçla ilgili olduğu açık değildir. Diğer taraftan yazar da bu sorunun sebebinin güven veya zabt şüphesinden kaynaklı bir araştırma olduğunu belirtmiştir. Buna göre “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunu konu bağlamında değil, güven ve teyit amaçlı ele almak yerinde olacaktır. Bu bölümün on birinci konusunda, tâbiînden Kaza’a’nın Ebû Saîd el-Hudrî’den dinlediği ve hoşuna gittiğini belirttiği üç mescid hadisini “Resulullah’tan duydun mu?” diye sorduğundan, üç mescide yolculuk hadisiyle ilgili Hz. Peygamber’in ihtiyatlı yaklaşımları ile bazı sahâbe ve tâbiînin bu yöndeki tutumlarının onu bu soruya yöneltebileceğinden bahsedilmiştir (s. 125). Ancak metinlere bakıldığında Kaza’a’nın hoşuna giden şeyin açık olmadığı, “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunun ardından bir rivayette iki, başka bir rivayette dört hadis naklettiği görülmüştür.¹ Ebû Saîd el-Hudrî’nin üç mescide yolculuk hadisini ilk olarak zikrettiği için “Resulullah’tan

¹ Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’ş-şâhih*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru’l-Küttübî’l-İlmiyye,1991), “Hac”, 415; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 18/61.

duydun mu?” sorusunun, bu hadise yönelik olduğu düşünülmüştür. Bu ihtimalin güçlü olması için ek karinelere ihtiyaç vardır. Diğer taraftan Kaza‘a’nın konuya açıklık getirmekten çok, hoşuna gitmekle birlikte tereddüt duyduğu için “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunu sorması bağlam açısından daha güçlü bir ihtimaldir. Ayrıca aynı bölümün altıncı konusunda yer verilen hadiste Kaza‘a’nın, Ebû Saîd el-Hudrî’den hoşuna giden bir hadis duyduğu, akabinde Ebû Saîd el-Hudrî’ye “bunu Resulullah’tan duydun mu?” diye sorduğu ve Ebû Saîd’in duymadığı şeyleri söylemeyeceğini belirttiikten sonra iki bayram gününde oruç tutulamayacağı hadisini naklettiği belirtilmiştir. Yazar bu hadise yer verirken “Muhtemelen hicrî 1. yüzyıl civarında vefat ettiği belirtilen Kaza‘a b. Yahya da sünnete aykırı bu davranışa (bayram günü oruç tutma) şahit olmuş ve mevzuya dair Ebû Saîd el-Hudrî’den dinlediği bir hadis dikkatini çekmişti.” ifadelerini zikretmiş, ardından Kaza‘a’nın bunun üzerinde “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunu yönelttiğini ve Ebû Saîd’in ilgili hadisi naklettiğini belirtmiştir (s. 75). Netice olarak bu sorunun, bayram günlerinde oruç tutanların sünnete aykırı harekette bulunduğunu tespit etme saikinden kaynaklanabileceğini ifade etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken birkaç husus vardır. İlk olarak bayram günü oruç tutma ile Kaza‘a’nın duyup hoşuna giden hadis arasında nasıl bağlantı kurulduğudur. Zira yazar dipnotta bu hadisin üç mescid hadisi olduğunu belirtmiştir. Böyle bir bağ yok ise iki ayrı hadisin de Kaza‘a’nın hoşuna gittiği ve “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunu ayrı ayrı iki defa sorduğu dikkate alınmalıdır. Tüm rivayetlere bakıldığında, Kaza‘a’nın hoşuna gittiği için işitip, “Resulullah’tan duydun mu?” diye sormasına mukabil Ebû Saîd el-Hudrî’nin tepki gösterdikten sonra, üç mescide yolculuk yapılacağı, kadının mahremsiz yolculuğu, kurban ve ramazan bayramında oruç tutulamayacağı, sabah ve ikindiden sonra namaz kılınmayacağı hadislerini naklettiği görülür. Ebû Saîd’den gelen bu dört hadis, kaynaklarda bazen tek tek, bazen ikişer, bazen dördü birden nakledilmiştir.² Ayrıca bazı rivayetlerde hoşuna gitme fiili, “Hz. Peygamber’den hoşuma giden dört şey duydum” lafızıyla Ebû Saîd’e atfedilmiştir.³ Bu bilgilere göre -beğenme fiilinin nispeti bir tarafa- Ebû Saîd el-Hudrî, hadis rivayetinde takip ettiği yöntem gereğince aralarında herhangi bir ilgi olmadan peş peşe hadisler nakletmiş, bu hadislerden bir ya da birkaçını duyan Kaza‘a, ona “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunu yönelmiştir. “Resulullah’tan duydun mu?” sorusu, hadiste geçen konularla ilgili olmayıp, Kaza‘a’nın içinde duyduğu tereddütü gidermeye yöneliktir. Nitekim bir rivayette Kaza‘a’nın, hadis işittikten sonra duyduğu tereddütü gidermek için Ebû Saîd’e yaklaştığı ve ilgili soruyu sorduğu bilgisi yer almıştır.⁴

Yine konu hakkındaki bilgilerden haberdar olduğu düşünüldüğü ve konu bağlamında ele alındığı için muhtemel değerlendirmelerin ek karinelere gerektirdiği başka örneklere değinilebilir. İkinci bölümün on birinci hadisinde Ebû Humeyd es-Sâidî’nin Hz. Peygamber’in bir adamı zekat memuru olarak gönderdiği, adamın zekat malları yanında verilen hediyeleri kendisine ayırması üzerine Hz. Peygamber’in mallarının tamamının Müslümanlara ait olduğunu belirttiği rivayet edilmiştir. Hadisi işiten Urve b. Zübeyr, Ebû Humeyd’e “Resulullah’tan duydun mu?” diye sormuş, Ebû Humeyd ise duyduğunu kesin bir dille ifade

² İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Lübân: Daru’t-Tâc, 1989), 3/419; Müslim, “Hac”, 415; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/61.

³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/395.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/61.

ettikten sonra Zeyd b. Sâbit’i de kendisine şahit olarak zikretmiştir. Yazar hadisi, dönemdeki rüşvet alma eğilimlerinin artmasıyla ilişkilendirerek, Urve’nin hediye adı altında rüşvet alımına dair uyarı yapmak için bu soruyu sorduğu ihtimali üzerinde durmuştur (s. 216). Ancak arka plan bilgisi bu yorum için yeterli değildir. Zira Ebû Humejd’in kendisine şahit getirmesi Urve’nin, soruyla hadisin kesinliğini öğrenmek istediğine işaret etmektedir. Zira geniş hadis bilgisine sahip olan Urve, hadisin sübutu hakkında şüphe duymuş olabilir. Bu bölümün on beşinci konusunda, Sıffın Savaşı sonrasında bazı kesimlerin kendilerini desteklemek için hadis uydurduğu arka planı verildikten sonra, muhtemelen Câbir b. Semüre’nin bu ortamdan dolayı hadisi rivayet ettiği, Simâk’ın da gayba dair verdiği bilginin gerçekleşmesi karşısında şaşkınlığını gizleyemeyerek “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunu yönelttiğinden bahsedilmiştir (s. 240). Ancak hadis lafızlarında bu bağlama işaret eden bir karine görülmemektedir. Üçüncü bölümün üçüncü konusunda salih, sadık ve Müslümanların gördükleri rüyaların nübüvvetin bir parçası olduğuna dair rivayetlere karşın, Avf b. Mâlik rüyanın üç çeşidinin olduğu, nübüvvetin kırk altıda biri olan rüyanın bu üç rüya arasında yer aldığına dair merfu hadisi nakletmiştir. Bu hadisi duyan Müslim b. Mişkem’in “konuya dair daha önce zikrettiğimiz ve rüyayı gören kişinin vasfının da yer aldığı diğer rivayetlere vakıf olup Avf b. Mâlik’in naklettiği, rüya ve onu gören kimsenin özelliğinin bahsedilmediği hadisin, sahâbeden sadece ondan rivayet edilmesi ve Müslim b. Mişkem’in de ilgili rivayeti bu haliyle ilk defa duyuyor olması nedeniyle” soru sorduğu ihtimali üzerinde durulmuştur (s. 259). Ancak Müslim’in önceki hadisleri bildiğine ve bu hadisin farklı olduğuna dair bir karine zikredilmemiştir. İlgili hadisin sadece bir sahâbîden nakledildiğini bilmesi ise bugünden tespit edebildiğimiz bir bulgudur. Bu ihtimaller içerisinde bağlam bilgisinden çok yazarın da işaret ettiği gibi ilk defa duyma sebebinden söz edilebilir. Bu bölümdeki beşinci, altıncı ve dokuzuncu hadisler için de tâbiînin konu hakkındaki diğer malumatları bildiği düşünülerek soruların, tearuzu gidermek, manayı izah etme, beyanı tahkik etme gibi sebeplerle sorulduğu belirtilmiş olmakla birlikte benzer karine eksiklerinin bu örnekler için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Birinci bölümün ilk hadisinde dile getirilen bilgilere göre, abdestin fazileti ve abdestle günahların bağışlanacağına dair hadislere yer verildikten sonra abdest sonrası kılınan namazın ayrıca mükâfatlandırılmasına dair tâbiînden Ebû Gâlib’in Ebû Ümâme’den biri mevkuf biri merfu iki hadis naklettiği belirtilir. Yazar ilk hadiste Ebû Ümâme’nin, abdestten sonra kılınan namazın fazilet ve ecir olacağını belirttiğini, o anda mecliste olan birinin “nafile olmaz mı?” sorusunu ise “Hayır, böylesi bir mükâfat ancak Hz. Peygamber’e mahsustur. Kişi, günah ve kusur işledikçe bu durum onun için nasıl fazladan bir sevap vesilesi olabilir?” karşılığını verdiğini dile getirmiştir. Daha sonra yazar Ebû Gâlib’in Humus’ta Ebû Ümâme ile karşılaştığını ve naklettiği bazı şeyleri sorduğunu, sorusuna karşılık Ebû Ümâme’nin abdestin fazileti ve abdestten sonraki namazın kişi için nafile olacağına dair merfu hadis naklettiğini ifade etmiştir. Bu sefer Ebû Gâlib ona “Bunu Peygamber’den duydun mu?” sorusunu sormuş ve Ebû Ümâme’nin bir defa değil defalarca bu hadisi işittiğini öğrenmiştir. Yazar, Ebû Gâlib’in mevkuf ve merfu hadisler arasındaki çelişkiyi fark ettiğini ve Ebû Ümâme’ye “Resulullah’tan duydun mu?” şeklinde sorusuyla ihtilafı gidermeye çalıştığını belirtmiştir (s. 34-35). Yazar sonuç olarak soruya “durumun Nebi (sav.) için ziyade sevap/nafile; ümmet için ise fazilet olduğunu belirten” mevkuf hadisle cevap verilerek, konuya dair ihtilafın giderildiğini dile getirir (s. 35). Yazarın bu açıklamasına dair bazı

hususlara değinilmelidir. Mevkuf hadiste abdest sonrası namaz peygamber için nafîle, müminler için fazilet ve ecir; merfu hadiste müminler için nafîle olduğu dile getirilmiş, Ebû Gâlib'in "duydun mu?" sorusuyla bu ihtilafın giderildiği, sonuçta mevkuf hadise göre peygamber için ziyade sevap yani nafîle, ümmet için fazilet olduğu ifade edilmiştir. Bu sıralamaya göre merfu hadis sonuca yansıtılmadığı gibi, sonuç mevkuf hadis üzerinden elde edilmiştir. Ki sonuçta dile getirilen mevkuf hadis, ilk başta ihtilafa konu olan mevkuf hadisin muhtasar halidir.⁵ Öyleyse sorulan sorunun ihtilafın çözümüne katkısı tekrar değerlendirilmelidir. Ayrıca mevkuf olarak zikredilen hadisin, içeriği bakımından hükmen merfu denilebilecek bir hadis olduğu belirtilmelidir. Tabi ki burada yazarın "Resulullah'tan duydun mu?" sorusunu, ihtilafın izahına yönelik olduğunu kesin olarak değil, "söylenbilir" kaydıyla değerlendirdiği belirtilmelidir. Ancak yukarıdaki açıklama dikkate alındığında ek karinelere ihtiyaç olduğu söylenmelidir. Ebû Ümâme'nin hadisi bir defa değil defalarca duyduğunu vurgulaması, verilen bilginin kesinliğine, diğer bir ifadeyle sorunun sorulma sebebine dikkat çekmek istediğini gösterir. Bu ise abdest ve namazın geçmiş günahları bağışlaması ve büyük bir mükafatı müjdelemesi ile dönemdeki büyük günah tartışmaları bağlamında düşünüldüğünde, "Resulullah'tan duydun mu?" sorusunu daha anlamlı kılacaktır.

Mevkuf ya da hükmen merfu hadis ile merfu hadisin ihtilafı üzerinden meseleye bakılırsa, "Resulullah'tan duydun mu?" sorusunun aradaki ihtilafın giderilmesinden çok merfu hadisin sübutunu öğrenmeyi sağladığı söylenebilir. Zira rivayetlere göre Ebû Ümâme, Hz. Peygamber'den duyduğunu teyit ettiği hadise muhalif bir görüşe gitmiş olmaktadır. Konuyla ilgili tüm rivayetlere bakıldığında, merfu hadisin başka bir tarikinde abdest sonrası kılınan namazın fazilet olduğu yer almıştır.⁶ Şehr b. Havşeb'ten gelen diğer bir tarikte ise Ebû Ümâme, İsrâ Süresi'ndeki **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** ayetine binaen, nafilenin Peygamber'e özel olduğunu belirtmiştir.⁷ Buna göre mevkuf hadisin söylendiği bağlamın net olmadığı söylenebilir. Diğer taraftan Ebû Gâlib'in de zayıf bir râvi olması yanında hadisler arasındaki ihtilafın giderilmemesi, hadis metinlerinde açık bir ızdırabın olduğuna işaret eder.⁸ Sıhhat sorunu bir tarafa hadisler birlikte düşünüldüğünde, söz konusu ayette nafîle, masum kabul edilen Hz. Peygamber için geçerlidir. Zira Hz. Peygamber'in günahının olmadığı halde ibadetlere önem verdiği birçok hadiste yer alır.⁹ Bu bağlama masum olmayanlar yönünden bakıldığında ibadetlerin nafîle değil, ecir olması söz konusu olur. Dolayısıyla Ebû Ümâme'nin namazın ecir ve fazilet olma beyanı, günah işlemeye devam eden biri için söz konusu olurken, bu bağlam dikkate alınmadan abdest sonrası namazın mutlak anlamda nafîle olduğu merfu hadise göre söylenebilir. Zira başka hadislerde ibadetlerin herkes için nafîle olmasından bahsedilmektedir.¹⁰

⁵ Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/534; Abdürrezzâk b. Hemmâm es-Sanânî, *el-Muşannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1983), 3/71.

⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 8/276.

⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/544.

⁸ Söz konusu ihtilafın sebepleri arasında Ebû Gâlib'in zayıf kabul edilmesi ve ilgili hadislerin sıhhat değerlendirilmeleri için bk. Adnân el-Arûr vd., *Divânü's-sünne* (b.y.: y.y., 1441), 11/159-166.

⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 41/341, 43/224.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/18, 31/413, 35/251.

“Resulullah’tan duydun mu?” sorularının sebeplerinin ihtimalli değerlendirme örnekleri arasında bazılarının teknik bakımdan diğerlerinden farklı olduğu görülmektedir. Yukarıda verilen örneklerde tâbiîler, sahâbîlerin ilgili hadisi nakletmesinden sonra “أسمعت هذا من رسول الله؟” gibi ifadelerle işitilen bir hadis için “Resulullah’tan duydun mu?” sorusunu sorarken, bazılarında ise tâbiîler “هل سمعت النبي يقول؟” gibi ifadelerle bir konuda Hz. Peygamber’den işitilen bir hadisin olup olmadığını araştırmışlardır. Netice açısından ikisi de sahâbeye “Resulullah’tan duydun mu?” sorusu olarak kabul edilse de amaçlarının farklı olduğu söylenebilir. Nitekim ikincisinde tâbiîler merak ettiği ya da başkasından duyup teyit etmek istediği bir hadisi sormuşlardır. Sahâbîler de kendilerine yönelik bir kasıt olmadığı için bu tarz sorulara tepki göstermemiştir. Bazı tâbiîler bu tarz soruları bilinçli şekilde yani sahâbenin bu konuda hadisi olup olmadığını öğrenmek için yaparken bazıları ilgili konuda hadisin olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Bu soruların ihtilafli meselelerin çözümüne yönelik olması ise yine karinelerle desteklenmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu soruları bilinçli şekilde yönelten tâbiîler açısından meseleye bakılırsa, Câbir b. Abdullah’a bu tarz sorular soran Ebü’z-Zübeyr’in öne çıktığı görülür. Amr b. Dînâr ve meclisteki bazılarının, hadisleri ezberlesin diye Ebü’z-Zübeyr’i Câbir’in meclisinin ön tarafına oturttukları,¹¹ bunun yanında Atâ b. Ebî Rebâh’ın Câbir’in yanına bizzat gidemediği zamanlar bazı hadisleri sorup öğrenmek üzere onu gönderdiği bilinmektedir.¹² Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde “سألت جابرًا” lafzıyla tarama yapıldığında “هل سمعت رسول الله؟” lafzı yanında “أسمع؟”، “أقال؟” gibi doğrudan ve hadis rivayet ettiğinin görüldüğü dolaylı lafızlarla bu tarz yaklaşık kırk kadar soru olduğu görülmektedir. Bu hususlar dikkate alındığında birinci bölümün iki ve onuncu, ikinci bölümün yedinci ve üçüncü bölümünün ilk konularında Ebü’z-Zübeyr’in “Resulullah’tan duydun mu?” sorularını, ihtilafı gidermek için sorup sormadığı tekrar gözden geçirilmelidir.

Ebü’z-Zübeyr’in dışındaki “bu konuda bir şey duydun mu?” sorularına bakıldığında ise birinci bölümün üçüncü konusunda Zirr b. Hubeyş, mestler üzerine mesh etmenin süresiyle ilgili tereddüt yaşadığını ve Safvân b. Assâl’a bu konuda bir hadis duyup duymadığını sormuş, ilgili hadisi öğrenmiştir. Yazar, soru tarzı farklı olmakla birlikte Zirr’in mest hakkında şüpheye düşmesi ve sahâbîye soru sorması vesilesiyle hadisin tespit edildiğini belirtmiştir (s. 55). Nitekim konu hakkında şüphe duyulduğu için soru sorulması bu durumu teyit eder. Ancak birinci bölümün dördüncü konusunda Muhammed b. Abbâd b. Cafer’in Câbir b. Abdullah’a Cuma günü oruç tutmakla ilgili sorusu (s. 59), ikinci bölümün on ikinci hadisinde Ma’bed b. Sîrîn’in Ebû Saîd el-Hudrî’ye azl konusunda Hz. Peygamber’den bir şey işitip işitmediğine dair sorusu (s. 223) ve Abdurrahman b. Yakub’un Ebû Saîd el-Hudrî’ye izar konusunda bilgisinin olup olmadığını sorması (s. 188), konu açısından ele alınmayı gerektirmekle birlikte bu soruların ihtilafı çözmeye yönelik olduğuna dair karinelere ihtiyaç olduğu belirtilmelidir. Bu tarz sorular içerisinde yer alan ikinci bölümün altıncı konusunda Hâlid b. Gallâk’ın küçük yaştaki ölenler hakkında kalpleri ferahlatacak bir şeyi Hz. Peygamber’den duyup duymadığını Ebû Hüreyre’ye sorması ise Ebû Hüreyre’yi hadis rivayet etmeye sevk ettiği, bu vesileyle hadisin kayıt altına alındığı belirtilmiştir (s. 172). Ancak her

¹¹ Ebü Zür’a ed-Dimaşkî, *Târîhu Ebî Zür’a ed-Dimaşkî*, thk. Şükrullah b. Ni’metullah el-Kûcânî (Dimaşk: Mecmeu’l-Lugati’l-Arabiyye, 1980), 510.

¹² Mehmet Ali Sönmez, “Ebü’z-Zübeyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994) 10/355.

dönemde sorulabilecek bir meseleyi konu bağlamında ele almak yerine râvi boyutuyla değerlendirmek düşünülmesi gereken bir husustur.

Kalan altı hadis, daha açık değerlendirmelere tabi tutulmuş, muhtemel yorumlara ihtiyaç duyulmamıştır. İkinci bölümün ilk başlığında nakledilen hadis ve sorulan soru bir hayli dikkat çekicidir. Verilen bilgilere göre Abdurrahman b. Abdi Rabbi'l-Ka'be, emre itaat edilmesi gereken hadislerle, Hz. Ali halifeyken Muâviye b. Ebî Süfyân'ın ayrı bir baş çekmesini bağdaştıramadığı için Kabe'deyken Abdullah b. Amr'ın yanına gitmiş, onun çeşitli bilgiler verdikten sonra ortaya çıkacak fitne döneminde devlet başkanına biat eden kimsenin itaate devam etmesi gerektiğine dair naklettiği merfu hadisi duymuştur. Bunun üzerine Abdullah'a bu hadisi duyup duymadığını sormuş, olumlu cevap alınca Muâviye b. Ebî Süfyân'ın yaptığı haksızlıklardan bahsetmiştir (s. 131-133). Buna göre "Resulullah'tan duydun mu?" sorusunun, dönemin tartışmalı konuları arasında yer alan devlet başkanına itaat bağlamında değerlendirilmesi, sorunun sübuta yönelik olduğunu teyit etmektedir. Bu bölümün dördüncü konusunda Hâricîler hakkında dile getirilen hadis de dönemin tartışmaları bağlamında değerlendirilen önemli örneklerden bir diğeridir. Tâbiînden Abîde es-Selmânî, Hz. Ali'nin Hâricîlerle ilk karşılaştığı savaşta onlar hakkında merfu bir hadis naklettiğini, hadiste geçen özelliklerin Hâricîlerle ilgili olduğunu düşündüğünden bahsetmiştir. Yazar, Abîde'nin "Resulullah'tan duydun mu?" sorusunu, "Hz. Peygamber'in mucizesinin gerçekleştiğini ve Hz. Ali ile taraftarlarının haklı olduğunu herkese duyurmak" amacı taşıdığını belirtmiştir (s. 154-55). Ayrıca başlık altında Ebû Gâlib'in, Ebû Ümâme'nin Şam'da idam edilmiş kimseleri görünce Hâricîlerle ilgili olduğunu düşündüğü bir hadisi nakletmesi üzerine "Resulullah'tan duydun mu?" sorusunu yöneltmesi de zikredilmelidir (s. 156). Yazarın sözü edilen hadisleri konu esaslı ele alması, dönem itibarıyla tartışılan konulardaki hadislerin sübutu adına önemli bir değerlendirmedir.

Arka plan bilgisinin önem arz ettiği rivayetlerden ikisi ise daha güçlü karinelere ihtiyaç duymaktadır. İlki birinci bölümün dokuzuncu konusunda geçmektedir. Verilen bilgilere göre İbnü'd-Deylemî, Abdullah b. Amr'ın Taif'teki evine gittiğinde, onun yanında içki içmekle suçlanan bir gencin olduğunu görür. Meclisteki konuya binaen İbnü'd-Deylemî, bir rivayette Abdullah b. Amr'a içki içenin tevbesinin kırk yıl kabul edilmediğine dair kendisinden bir hadis ulaştığını sormuş, başka bir rivayette ise içki içenin cezasıyla ilgili Hz. Peygamber'den bir şey işitip işitmediğini sormuştur. Görüleceği üzere burada Abdullah'a hadis naklettikten sonra "duydun mu?" diye sorulmamıştır. Buna rağmen Abdullah hadis nakletmeden önce "Söylemediğim şeyleri bana nispet edene hakkımı helal etmiyorum" demiş ve ardından hadis nakletmiştir. Yazarın işaret ettiği arka plan bilgisinden anlaşıldığı üzere, Muâviye b. Ebî Süfyân Abdullah b. Amr'ı yanına çağırarak tıla/şıra hakkında naklettiği hadisten dolayı kendisini Şam'dan göndermek istemiştir. Abdullah b. Amr ise önce *men kezebe* hadisini nakletmiş, sonra konuyla ilgili hadisi aktarmıştır. Buna göre Abdullah b. Amr özellikle içkiyle ilgili hadisin sorulması üzerine, kendisi hakkında yapılan ithamdan dolayı izah getirme zorunluluğu hissetmiştir (s. 104). Meselenin bu yönü güçlü iken, bu soruyla dönemde yaygın kazanan içki içmenin ibadetteki sonuçlarını gündeme getirmek istediği karineyle desteklenmelidir. Zira mecliste konunun içki olması, İbnü'd-Deylemî'yi bu hadisi sormaya itmiş olabileceği gibi Muâviye ile arasındaki tartışmaya atfen de sorulmuş olabilir. İkinci örnek ise ikinci bölümün üçüncü konusunda yer almıştır. Hadislerde geçen fitnelerin

ne olduğu, sayısı ve çıkış zamanı hakkında verilen bilginin ardından tâbiînden Ammâr’ın, Şam bölgesinden bir yıl uzak kalıp döndükten sonra aralarında yer alan Has’am kabilesinden yaşlı bir adamdan bahsettiği belirtilmiştir. Rivayete göre yaşlı adam, Haccâc’ın adı anıldığında onu kötölemiş, Haccâc’ın emre itaat ettiği söylendiğinde ise zuhur edecek beş fitne hadisini merfu olarak nakletmiştir. Bunun üzerine Ammâr, “bu hadisi Resulullah’tan duydun mu?” diye sormuş, olumlu yanıt alınca Hz. Peygamber’i gördüğünü niçin daha önce söylemediğinden yakınmış ki böylece daha başka şeyler sorabileceğini belirtmiştir (s. 151-52). Mezkûr sahâbînin dönemdeki olaylar sebebiyle beş fitne hadisini nakletmesi, yazarın verdiği arka plan bilgisinin önemini göstermektedir. Ancak burada “Resulullah’tan duydun mu?” sorusundan çok, ilgili sahâbînin ihtiyaca binaen hadis nakletmesi öne çıkmaktadır. Ammâr’ın bu tarz bir soru sorması, konunun dönemle ilgisine işaret etmekle birlikte mezkûr kişinin kaynağını teyit etme kastı taşımaktadır. Nitekim sahâbî olduğunu bilmesi durumunda daha fazla soru soracağını belirtmesi bunu teyit etmektedir.

Soru sorulan hadis ve konuyla ilgili arka plan bilgisinin arasında irtibatın açık şekilde ifade edildiği hadislerden bir diğeri, birinci bölümün yedinci hadisidir. Verilen bilgiye göre Hafsa bnt. Sîrîn, genç kızları bayram günleri namazgaha çıkmaktan menettikleri bir dönemde, Basra’ya kardeşinin eşi sahâbî olan bir kadının geldiğini haber vermiştir. Rivayetin devamında kız kardeşinin Hz. Peygamber’e elbisesi olmayan kadınların nasıl musallaya çıkacağını sorduğunu ve ödünç alarak çıkmalarının tavsiye edildiğini zikretmiştir. Hafsa bnt. Sîrîn, Ümmü Atiyye gelince bunu Hz. Peygamber’den duyup duymadığını sorduklarını ifade etmiştir. Yazar bu soru sayesinde hadisin tespit edildiğini belirtmiştir (s. 85-86). Zikri geçen kadın ve kız kardeşi hakkında farklı görüşler olmakla birlikte soru sorulan kadının Ümmü Atiyye olmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre Ümmü Atiyye’ye sorulan soru hadisin tespitinden çok bilgiyi teyit etmeye yöneliktir. İlk defa duyduğu bir hadisten sonra sorulan “Resulullah’tan duydun mu?” rivayeti değildir. Bilgiyi teyit etmek için sorulmasını da “Resulullah’tan duydun mu?” soruları arasında kabul edip, konuya bakan yönü üzerinden değerlendirmeye gidilebilir. Ancak yukarıda işaret edildiği üzere, “tespit” kelimesi ile sahâbenin hadis nakletmesinin ardından, naklettiği hadisi duyup duymadığını sormak fiili kastediliyorsa, buradaki ve “bu konuda bir şey duydun mu?” şeklindeki sorularda bu vurgu açık şekilde görülmemektedir. İkinci tarz soruların da aynı kapsamda değerlendirilmesi, tâbiîlerin soru sormadan sahâbeden öğrendiği ve dönemdeki tartışmalarla yakından ilgili olan birçok hadisin aynı bağlamda değerlendirilmesini gerektirir. Dolayısıyla bu başlıktaki hadisin konuya bakan yönü olmakla birlikte soru bağlamında değerlendirilmesi üzerinde düşünülmemelidir.

İkinci bölümün on üçüncü hadisi muhtemel ifadelerle ele alınan hadislerle benzetmesine rağmen, ihtimal belirtilemeksizin konu edinilmiştir. Verilen bilgilere göre sırtlan etinin yenip yenmeyeceğiyle ilgili Hz. Peygamber’den iki farklı hüküm ifade eden hadis nakledilmiş, tâbiîler de farklı iki görüş belirtmişlerdir. Tâbiîlerden Abdurrahman b. Abdullah b. Ebî Ammâr, bu tartışmalardan dolayı Câbir b. Abdullah’a sırtlan etinin yenip yenmeyeceğini sormuş, evet cevabı alınca bu sefer av hayvanı olup olmadığını sormuş, yine evet cevabı alınca “bunu Resulullah’tan duydun mu?” diye sormuş, Câbir de yine evet cevabını vermiştir. Yazar böylece Abdurrahman’ın sorusuyla, sırtlan etinin yenebileceğine dair hadisin tespit edildiğini belirtmiştir (s. 227). Sorulan soruyla hadisin tespitinin gerçekleştiği açıktır.

Ancak Abdurrahman'ın söz konusu ihtilaftan dolayı soru sorduğuna dair bir karine yoktur. Bilmediği bir bilgiyi öğrenmek için de sormuş olabilir. Yazarın da dikkat çektiği üzere Mekke'li olması hasebiyle, kendi döneminde Mekke'de fetva veren sahâbîler içerisinde Câbir de yer alır. Diğer taraftan buradaki "Resulullah'tan duydun mu?" sorusu diğerlerinden farklıdır. Görüldüğü üzere Abdurrahman, Câbir'e ne doğrudan "Bu konuda Resulullah'tan bir şey duydun mu?" ne de Câbir hadisi naklettikten sonra "Sen bunu Resulullah'tan duydun mu?" şeklinde sormaktadır. Hadise bakıldığında Abdurrahman, fetva öğrenmek için doğrudan sırtlan etinin yenip yenmeyeceğini, ardından av hayvanı olup olmadığını sormaktadır. Fetvayı aldıktan sonra fetvanın kaynağının Hz. Peygamber'e ait bir bilgi olup olmadığını tespit etmek arzusundadır. Zira Câbir'den Hz. Ömer'in sırtlanı av hayvanı saydığına dair rivayetler de vardır.¹³ Ayrıca Câbir'in kendisi de sırtlan etini koyundan daha çok sevdiğini belirtmiş,¹⁴ başka bir rivayette fetva şeklinde mevkuf hadis olarak zikretmiştir.¹⁵ Öte yandan bu hadis Abdurrahman'dan, soru cevap formu olmaksızın merfu olarak da nakledilmiştir.¹⁶ Benzer şekilde Atâ b. Ebî Rebâh, bu hadisi Câbir'den hem mevkuf hem de merfu olarak nakletmiştir.¹⁷ Diğer bir husus ise kitapta yer alan hemen bütün örneklerde sahâbîler "Resulullah'tan duydun mu?" sorularına tepki gösterirken burada bir tepki verilmemiştir. Bu durum şüpheden dolayı soru sorulmadığına işaret etmektedir. Neticede Abdurrahman'ın "Resulullah'tan duydun mu?" sorusu, bazı sahâbîlerin fetva sorularına, kaynağının merfu hadis olduğunu belirtmeksizin cevap verdiklerini, fetvanın kaynağı sorulduğunda Hz. Peygamber'i zikretmeleri yönüyle değerlendirilebilir.

Sahâbîlerin hadis nakletmesinin ardından, tâbîler tarafından kendilerine yöneltilen otuz iki "Resulullah'tan duydun mu?" sorusuna bazı mülahazalarda bulunduktan sonra, soruların çeşidi, soruların konusu, soru sorulan sahâbe ve soru soran tâbîlere dair toplu değerlendirmeler de yazarın tespitlerine katkı sağlayabilir. Soru çeşidinden kasıt, soruların hadislerin sübutuna yönelik olması, bilinmeyen bir konuda olması, sahâbînin tanınmaması, sahâbeye yakınlık gibi hususlardır. Yazarın hemen bütün hadisler için "tespit" olgusunu, genel olarak hadislerin kayıt altına alınması olarak yorumlaması, soru çeşitlerinin takibini bir nebze zorlaştırmıştır. Söz gelimi, birinci bölümün sekiz, ikinci bölümün bir, iki, dört ve onuncu hadisleri dönemle ilgili tartışmalarda önemli bir noktada durduğu için tâbîler bu hadislerin sübutundan emin olmak istemişlerdir. Sahâbîlerin tanınmamasından kaynaklı sorular ise birinci bölümün beş, yedi ile ikinci bölümün üç ve on birinci hadislerinde görülmüştür. Birinci bölümün iki, dört ve on; ikinci bölümün yedi ve üçüncü bölümün birinci sorusu Ebû'z-Zübeyr'in Câbir'e yönelttiği kasıtlı sorulardan oluşmaktadır. Büyük çoğunluğu oluşturan sorular ise bilinmeyen bir hususu sorma, o konuda bilgi öğrenme, ilk defa duyma şeklinde olup bilgi elde etme ve beraberinde dönemin bir geri olarak güven temin etme kastıyla sorulmuştur. Yazarın tüm konulara dair verdiği arka plan bilgisi önemli olmakla birlikte, çoğunluğu oluşturan söz konusu sorulara yönelik "ihtilafı giderme"

¹³ Abdürrezzâk es-Sanânî, *el-Muşannef*, 4/403; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 3/425.

¹⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 5/118.

¹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 5/118.

¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 3/254; 3/425.

¹⁷ İbn Huzeyme, *Şahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammad b. Mustafa el-A'zamî (Beirut: el-Mektebetü'l-İslami, 1980), 4/182-183.

vurgusunun daha güçlü yapılması gerektiği söylenebilir. Bu gruptaki soruların, dönemdeki güven vurgusunun azalması ve öğrenilen bilgilerin teyidi amacına yönelik artış gösterdiği söylenebilir. Soruların konularının ise yazarın tespit ettiği üzere birçok konuya dair olduğu görülmektedir. Ancak sübut kastıyla sorulanların daha fazla siyasî olaylarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan hem soru çeşidi hem konu çeşidi hakkında daha derinlikli değerlendirmeler yapılması için daha fazla sorunun ele alınması gerektiği ifade edilebilir.

Değerlendirmeye tabi tutulacak soru sayısının daha fazla olması, soru sorulan sahâbe ve tâbiîn açısından da mühimdir. Zira az sayıda soru üzerinden dönemin hadis rivayeti ve sahâbe-tâbiîn arasındaki etkileşim hakkında güçlü kanaatler oluşmayacaktır. Bununla birlikte dikkate alınan hadislere göre, kimliği belli olmayan sahâbîler dışarıda bırakılırsa Câbir b. Abdullah’a altı, Ebû Saîd el-Hudrî’ye beş, Ebû Hüreyre’ye dört, Ebû Ümâme’ye iki diğer sahâbîlere birer soru sorulmuştur. Câbir’e sorulan soruların çokluğu, öğrencisi Ebü’z-Zübeyr’in konumu ile ilgilidir. Ebû Saîd el-Hudrî’nin öne çıkmasında ise diğer şehirlerden gelen öğrenciler etkili olmuştur. Ebû Hüreyre’ye ise yakın öğrencileri değil, bir konuyu merak edenler soru sormuştur. Bu bilgiler söz konusu sahâbîlerin hadis öğretme yöntemleriyle uyumlu gözükmektedir. Soru sorulan sahâbîlerle ilgili en dikkat çeken husus ise hemen hepsinin en geç vefat eden isimlerden oluşmasıdır. Buna göre Ka’b’in Ebû Hüreyre’ye sorduğu iki soru ve Hz. Ali’ye Hâricîlerle yaptığı savaşta sorulan soru dışında hemen hepsinin birinci asrın ikinci yarısında ağırlık kazandığı, diğer bir ifadeyle fitne olaylarından sonra arttığı söylenebilir. Hadis uydurma faaliyetlerinin artmasına bağlı olarak isnad sorularının gündeme gelmesiyle de uyumludur. Buna göre sahâbîlerin daha önce karşılaşmadıkları itham edici “Resulullah’tan duydun mu?” sorularına sert tepki vermeleri de anlamlı hale gelmektedir. Bu noktada yazarın daha çok sorulan sorunun ilgili konudaki yerine odaklandığı, verilen tepkilerin sebebi ve dönem içindeki yerine bazı hadislerde eğilmediği ifade edilebilir.

Soru soran tâbiîler açısından duruma bakıldığında ise çalışmaya konu edinilen Ebü’z-Zübeyr dışında herhangi birinin planlı bir soru sorma faaliyeti içinde olduğunu söylemek zordur. Ebü’z-Zübeyr’in de Câbir’in meclisindeki konumundan dolayı öne çıktığına işaret edilmişti. Ebû Gâlib, Kaza’a, Zirr ve Ebû Nadre’nin ise ilim öğrenme amacıyla ilgili sahâbîlere yakın oldukları görülmekle birlikte, planlı şekilde soru sorduklarını söylemek zordur. Bu isimler daha çok yakınlık kurduğu sahâbîden ilmi öğrenme amacını taşımaktadır. Tâbiîler içinde Urve b. Zübeyr, Sâbit el-Bünânî, Simâk b. Harb ve gibi hadis rivayetinde öne çıkan isimler olmakla birlikte, bu isimlerin “Resulullah’tan duydun mu?” sorularında etkin oldukları söylenemez. Dolayısıyla eserde ele alınan soruların azlığı ve tâbiîlerin sahâbîlerden naklettikleri hadis sayıları dikkate alındığında yazarın girişte dile getirdiği, “tedvine imkan sağlayacak rivayetlerin tespitine vesile olmuşlardır.” (s. 22) değerlendirmesi tekrar düşünülmelidir. Soru sormanın hadis rivayetine dolayısıyla tedvine etkisinin görülmesi, “Resulullah’tan duydun mu?” sorularından ziyade soru-cevap tarzıyla öğrendikleri hadisler üzerinden yapılabilir. Böylece hadislerin kaydedilmesinde soruların önemi daha belirgin görülebilir. Diğer taraftan Fennec’in sadece mezkûr hadisi Ali b. Rebîa, Şihâb b. Müdlic, Hâlid b. Gallâk, Ma’bed b. Sîrîn, Abdurrahman b. Abdullah b. Ebî Ammâr ve Kays b. Hâris’in on kadar, Müslim b. Mişkem’in yirmi kadar hadis naklettikleri düşünülürse, soru sordukları hadislerin ihtilafı yönleri hakkında bilgiye sahip oldukları kaydını tekrar

gözden geçirmek faydalı olacaktır. Soru soran tüm tâbiîler için olmasa da hadis sayısı az olanların ilgili konu hakkında başka bir rivayete sahip olup olmadıkları gözden geçirilebilir. Böylece konu hakkındaki bilgi birikimleri görülebilir. Doğal olarak bildikleri halde rivayet etmemiş olabilecekleri akla gelebilir. Bu durumda ise mezkûr isimlerin ilgili hadislerle dair tartışmaları, yakın-uzak konuları bildiği arka planıyla hadisleri tespit etmek için “Resulullah'tan duydun mu?” diye sorduklarını düşünmek, kitabın temel tezini etkileyecektir. Zira bu tâbiîler hadisleri tespit için soruyorlarsa, hadislerin rivayeti konusunda da benzer bir tavra sahip olmalıdırlar. Sorunun sorulduğu mekân açısından bakıldığında ise tespit edilebildiği kadarıyla Sâbit ve İbnü'd-Deylemî dışında hemen hepsinin sahâbînin olduğu şehirde sorulduğu söylenebilir. Bununla beraber sorunun sorulduğu yer ve konu arasında ilgili olan hadisler bulunmaktadır. Söz gelimi Abîde'nin Hz. Ali'ye Hâricîlerle ilgili sorduğu, Ali b. Rebâ'nın, Zeyd b. Eslem'e Muhtar'ın meclisinde yönelttiği ve Irak'ta caiz görülen nebzele ilgili Basralı Sâbit'in hacda İbn Ömer'e “Resulullah'tan duydun mu?” sorularının mekâna bakan yönü vardır. Zira mezkûr olayların Irak merkezli olması, hadislerin sübutunu teyit açısından mühimdir. Hatırlanacağı üzere girişte sorunun sorulduğu yere ve tâbiîlerin kimliğine ilgili konu bağlamında değinileceği belirtilmişti (s. 25). Ancak Hâlid b. Yezîd'in hadislerle ilgili olması gibi birkaç örnek dışında tâbiîlerin kimlik bilgilerine dair dipnotlarda genel bilgilerin verildiği, şehir vurgularına ise şehirler arasındaki ihtilafların giderilmesi adına hadislerin sübutunu tespit bakımından yeterince işaret edilmediği ifade edilebilir. Ayrıca eserde değerlendirilen hadislerle, ilgili konu açısından önemli görülen hadislerin sıhhat durumu hakkında bir açıklamaya ya da bir kitapla kayıtlamaya gidilmediği belirtilmelidir.

Kitaba şekilsel yönden bakıldığında ise anlaşılır bir dilin kullanıldığı, yazı hatalarının son derece az, râvi/eser adı okuması ve yazımındaki yanlışlarının asgari düzeyde olduğu görülmektedir. Ayrıca eserde oldukça geniş bir kaynak kullanımı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte metinde hangisinin kullanıldığına işaret edilmeden kaynakçada Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inin iki ayrı baskısına yer verildiği, *Fethu'l-bârî'nin* İbn Hacer'in değil Askalânî künyesi altında zikredildiği, İbn Receb el-Hanbelî'nin meşhur isminin zikredilmediği görülmektedir. Dipnotlarda ise Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ine kitap ismi belirtilmeden atıf yapıldığı görülmüştür. Neticede bu eserin, dönemle ilgili özel bir konuyu derinlemesine inceleme, “Resulullah'tan duydun mu?” sorularının bağlam bilgisini verme, bu soruların hadislerin tespitine katkı sunmasıyla ilim dünyasına önemli katkılar sunduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bu yazı da çalışmanın anlaşılması ve ondan daha sağlıklı istifade edilebilmesi noktasında atılmış bir adım olarak kabul edilmelidir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San’ânî. *el-Muşannef*. thk. Habîburrahman el-A’zamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Meclisü’l-İlmi, 2. Basım, 1983.
- Adnân el-Arûr vd., *Divânü’s-sünne*. 27 Cilt. b.y.: y.y., 1441.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd.. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001.
- Ebû Zür’a ed-Dımaşkî, Abdurrahmân b. Amr. *Târîhu Ebî Zür’a ed-Dımaşkî*. thk. Şükrullah b. Ni’metullah el-Kûcânî. Dımaşk: Mecmeu’l-Lugati’l-Arabiyye, 1980.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Muşannef*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Lübnân: Daru’t-Tâc, 1989.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak. *Şahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammad b. Mustafa el-A’zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslami, 1980.
- Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi’u’s-şahîh*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1991.
- Sönmez, Mehmet Ali. “Ebû’z-Zübeyr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/354-355. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Taberânî, Ebû’l-Kasım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu’cemü’l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Yılmaz, Fatih Mehmet. *Hadislerin Tespitinde Tâbînin Rolü: Resulullah’tan Duydun mu?” Rivayetleri*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023.